

Учреждение образования
«Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина»

ИСКУССТВО СЛОВА В ДИАЛОТЕ КУЛЬТУР

ПРОБЛЕМЫ РЕЦЕПЦИИ

Электронный сборник материалов
Международной научно-практической конференции

Брест, 10 марта 2022 года

Брест
БрГУ имени А. С. Пушкина
2022

ISBN 978-985-22-0491-0

© УО «Брестский государственный
университет имени А. С. Пушкина», 2022

Об издании – [1](#), [2](#)

1 – сведения об издании

УДК 821.16-001.83"18/20"(082)
ББК 83.3 (0)=41ж.я431

Редакционная коллегия:

Л. В. Скибицкая (отв. ред.), **Л. М. Садко**, **И. А. Ворон**,
С. С. Клундук, **О. Н. Ковальчук**

Рецензенты:

заведующий кафедрой зарубежной филологии Северо-Восточного
государственного университета, кандидат филологических наук, доцент

А. Е. Крашенинников

ведущий научный сотрудник Центра изучения белорусской культуры, языка
и литературы НАН Республики Беларусь, кандидат филологических наук

А. В. Трофимчик

Искусство слова в диалоге культур: проблемы рецепции [Электронный ресурс] : электрон. сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., Брест, 10 марта 2022 г. / Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; редкол.: Л. В. Скибицкая (отв. ред.) [и др.]. – Брест : БрГУ, 2022. – Режим доступа: <https://lib.brsu.by/node/1951>

ISBN 978-985-22-0491-0.

В материалах издания освещаются актуальные вопросы современной филологии в историко-культурном контексте XIX–XXI вв. в компаративном ракурсе.

Адресуется студентам, магистрантам, аспирантам, преподавателям и учителям-словесникам.

Ответственность за содержание материалов несут авторы.

Разработано в PDF-формате.

УДК 821.16-001.83"18/20"(082)

ББК 83.3 (0)=41ж.я431

Текстовое научное электронное издание

Системные требования:

тип браузера и версия любые; скорость подключения к информационно-телекоммуникационным сетям любая; дополнительные надстройки к браузеру не требуются.

© УО «Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина», 2022

УДК 115.4:[303.425.5:007]

I. В. ПОЎХ

Беларусь, Брэст, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

СЦІСКАННЕ ПРАСТОРЫ І ЧАСУ ЯК ПРАДМЕТ ДАСЛЕДАВАННЯ КІБЕРЭТНАГРАФІІ⁶

Ключавыя словы: прастора, час, кіберэтнаграфія.

Анотацыя: Сцісканне прасторы і часу як метафарычнае ўвасабленне пераадолення адлегласці паміж людзьмі і супольнасцямі, а таксама паскарэння працэсаў узаемаабмену думкамі і ідэямі, набывае асаблівы сэнс у кантэксце культурнай і сацыяльна-эканамічнай дынамікі грамадства. “Фрактальная прастора” і “фрактальны час” як спецыфічныя геаметрычныя формы (канфігурацыі) прасторы і часу ствараюць своеасаблівую “сацыяльную геаграфію”, у межах якой адбываецца станаўленне новых камунікатыўных інтэрнэт-прастор (сацыяльныя сеткі, анлайн-гульні, мэсэнджэры, лісты ў будучыню, блогі і да т.п.). Кожная з гэтых прастор мае ўласнае насельніцтва, сацыяльную структуру, культурныя нормы і правілы, а таксама ступень адкрытасці для “іншых” і сродкі самапрэзентацыі. Усё гэта складае аб’ект вывучэння кіберэтнаграфіі як метадалогіі сацыякультурнага даследавання віртуальнай прасторы. Комплекснае этнаграфічнае вывучэнне кіберпрасторы як сацыяльнага чынніка дазваляе разглядаць інтэрнэт не як выключна віртуальную з’яву, а як адзін з інструментаў аб’ектыфікацыі і праекцыі ў сусветную прастору сістэмы каштоўнасцяў, практык і ідэнтычнасцяў яго карыстальнікаў, іх самарэалізацыі сродкамі пэўнай матэрыяльнай культуры.

Тэрмін “сцісканне прасторы і часу”, сканструяваны брытанска-амерыканскім географам і антрапологам, прафесарам Дэвідам Харвэем (David Harvey) [6], апісвае паскарэнне жыццёвых працэсаў з адначасовым разбурэннем традыцыйных прасторавых бар’ераў. Сцісканне прасторы і часу як метафарычнае ўвасабленне пераадолення адлегласці паміж людзьмі і супольнасцямі, а таксама паскарэння працэсаў узаемаабмену думкамі і ідэямі, набывае асаблівы сэнс у кантэксце культурнай і сацыяльна-эканамічнай дынамікі грамадства, найперш, развіцця транспартных сістэм і інфармацыйных тэхналогій. Новыя “хуткасныя” тэхналогіі абумоўліваюць пераасэнсаванне традыцыйнага стаўлення да прасторы і часу як фундаментальных чыннікаў навакольнай рэчаіснасці, паядноўваючы ў адзінае цэлае першапачаткова аддаленыя адно ад аднаго асяроддзі і аб’екты.

⁶ Праца выканана пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў у межах задання “Беларуская фалькларыстыка ў сучасным свеце: метадалагічны, праблемна-тэматычны дыяпазон, тэарэтычныя навацыі”; дамова № Г20У-004, нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 20201112 ад 26.06.2020.

Польскі філосаф і сацыёлаг Жыгмунт Баўман (Zygmunt Bauman) адзначаў, што патэнцыял сучаснага грамадства не залежыць ад тэрытарыяльнай прыналежнасці, не мае межаў і нават не запавольваецца прасторавым уздзеяннем [2]. У той час як традыцыйная міжасабовая камунікацыя патрабуе фізічнай прысутнасці камунікантаў альбо часу, затрачанага на ліставанне, зварот да мабільнай сувязі ці электроннай пошты пазбаўляе камунікантаў неабходнасці выкарыстоўваць прастору матэрыяльнага носбіта (папера) і / або час на пераадоленне фізічнай адлегласці. Найбольш эфектыўным інструментам сціскання часу і прасторы нямецкі даследчык, спецыяліст у галіне інфармацыйных тэхналогій Марк Вейзэр (Mark Weiser) называе мабільную сувязь, з дапамогай якой паміж камунікантамі ўсталяваюцца камунікатыўныя каналы ў рэжыме рэальнага часу незалежна ад фізічнай адлегласці, якая іх падзяляе [13].

Яшчэ ў другой палове XX ст. ў манаграфіі “Вандроўка ў цягніку: індустрыялізацыя і ўспрыманне часу і прасторы ў XIX ст.” [11] нямецкі гісторык і культуразнаўца Вольфганг Шывелбуш (Wolfgang Schivelbusch) даследуе ўплыў станаўлення і развіцця чыгуначнай індустрыі і іншых тэхналагічных дасягненняў на інтэрпрэтацыю канцэптаў прасторы і часу. Даследчык адзначае, што існаванне чалавека як “тэхнасацыяльнай” істоты больш не абмяжоўваецца адзінай прасторавай і / або часовай роўніцай. Сёння мы маем справу з часам і прасторай, змешчанымі ўнутры іншага часу і прасторы. Калі хуткасныя транспартныя сродкі скарачаюць фізічную адлегласць паміж аб’ектамі, інфармацыйная адлегласць нівелюецца выкарыстаннем сучасных камп’ютарных тэхналогій, найперш, інтэрнэт-рэсурсаў. Як мабільныя сродкі ўсталёўваюць часова абмежаваныя каналы ўзаемасувязі паміж камунікантамі, так сацыяльныя сеткі паядноўваюць удзельнікаў і аб’екты камунікацыі праз тэкст, які ў гэтым выпадку набывае сацыяльную значнасць і выконвае функцыю гіперспасылкі. Тэмпаральна-прасторавы зрух ажыццяўляецца простым пераходам з аднаго інтэрнэт-сайта да іншага. “Фрактальная прастора” і “фрактальны час” як спецыфічныя геаметрычныя формы (канфігурацыі) прасторы і часу ствараюць своеасаблівую “сацыяльную геаграфію”, у межах якой адбываецца станаўленне новых камунікатыўных інтэрнэт-прастор (сацыяльныя сеткі, анлайн-гульні, мэсэнджэры, лісты ў будучыню, блогі і да т.п.). Кожная з гэтых прастор мае ўласнае насельніцтва, сацыяльную структуру, культурныя нормы і правілы, а таксама ступень адкрытасці для “іншых” і сродкі самапрэзентацыі. Усё гэта складае аб’ект вывучэння кіберэтнаграфіі як метадалогіі сацыякультурнага даследавання віртуальнай прасторы.

Тэрмін “кіберэтнаграфія” (альбо “віртуальная этнаграфія”) ахоплівае шырокі дыяпазон метадалагічных падыходаў, накіраваных на вырашэнне пытанняў апрацоўкі і выкарыстання розных тыпаў дадзеных (тэкставых,

аўдыёвізуальных і інш.) як сродку канструявання аб'екта даследавання. Такая металадагічная разнастайнасць абумоўліваецца, апроч іншага, канцэптуалізацыяй віртуальнай прасторы, з аднаго боку, як культурнага асяроддзя, з іншага – як кантэксту, у якім адбываецца станаўленне і развіццё сацыяльных стасункаў, практык, сэнсаў і ідэнтычнасцяў [3]. Кіберпрастора і практыкі, якія бытуюць у ёй, выступаюць эфектыўным інструментам канструявання самаідэнтычнасці яе ўдельнікаў праз тэксты, выявы і іншыя спосабы стварэння і перастварэння ўласнага іміджу ў кіберпрасторы [10]. Не з'яўляючыся асобнай сферай сацыяльнай дзейнасці, кіберпрастора ўвасабляе сабой дыялектыку віртуальнага і рэальнага досведу яе карыстальнікаў [8], сціскае прастору і час у замкнёны ланцуг гіперрэчаіснасці як сімвала “смерці” рэальнага свету і ўзнікнення новай лічбавай рэчаіснасці. Інфармацыйная кіберпрастора ўяўляе сабой пашыраны (гіпербалізаваны) сусвет, у той час як камп'ютар выступае зручным метафарычным інструментам выкарыстання сціснутага віртуальнага часу і прасторы [9]. Інтэрнэт-прастора разглядаецца даследчыкамі [8] як працяг і неад'емная частка іншых сацыяльных прастор, практык, праграмных і апаратных тэхналогій, шляхоў рэпрэзентацыі, структур і стасункаў, якія трансфармуюцца пад яе ўплывам. Адпаведна, комплекснае этнаграфічнае вывучэнне кіберпрасторы як сацыяльнага чынніку дазваляе разглядаць інтэрнэт не як выключна віртуальную з'яву, а як адзін з інструментаў аб'ектыфікацыі і праекцыі ў сусветную прастору сістэмы каштоўнасцяў, практык і ідэнтычнасцяў яго карыстальнікаў, іх самарэалізацыі сродкамі пэўнай матэрыяльнай культуры. Невыпадкова брытанскі антраполог, прафесар Дэніэл Мілер (Daniel Miller) прыпадабняе інтэрнэт-прастору да Дзікага Захаду як сімвала свабоды (найперш, свабоды выказвання і інфармацыйнай свабоды) і вызвалення, перашкод і небяспекі, пераадолення і пераўтварэння [8].

Кіберэтнаграфія як навукова-даследчая метадалогія ўвасабляе пераход да рэканцэптуалізацыі традыцыйнага “поля” этнаграфічных даследаванняў і яго выхаду на новы ўзровень. Канцэпцыя мяжы ў кіберпрасторы характарызуецца віртуальнасцю і геаграфічнай нявызначанасцю. Адпаведна, кіберпрастора ўяўляе сабой не месца, а локус, вакол якога гуртуюцца гіпертэксты, сацыяльныя стасункі, камерцыйныя праекты і іншыя дыскурсіўныя практыкі [10], разнастайныя тэхналогіі, якія выкарыстоўваюцца рознымі людзьмі ў розных месцах рэальнага свету. Адпаведна, кіберэтнаграфічныя даследаванні маюць на мэце вывучэнне шляхоў інтэрпрэтацыі і асіміляцыі інтэрнэт-асяроддзя прадстаўнікамі пэўнай культуры, прычым гутарка ідзе не пра выкарыстанне альбо ўздзеянне новага сродку на культуру, а хутэй пра тое, як прадстаўнікі адпаведнай культуры імкнуцца ўладкавацца ў зменлівай

камунікатыўнай прасторы, адначасова перабудоўваючы яе ў адпаведнасці з уласнымі ўяўленнямі. Цікавасць навукоўцаў выклікае найперш не абстрактная кіберпрастора, інтэрнэт ці віртуальнае асяроддзе, а асэнсаванне шырокага дыяпазону і параўнальны аналіз сацыяльнага і тэхналагічнага патэнцыялу розных культур, увасобленага ў інтэрнэт-прасторы, а таксама ўплыву на іх віртуальных рэсурсаў. Метадалогія кампаратыўных этнаграфічных даследаванняў кіберпрасторы ўзнімае пытанні сферы выкарыстання новых сродкаў масавай інфармацыі ў розных сацыякультурных асяроддзях, сацыяльнай трансфармацыі новых інфармацыйных кантэкстаў у розных супольнасцях і інш.

Аб'ект даследавання кіберэтнографіі складае таксама інтэрнэт як камунікатыўная прастора, якая ахоплівае шэраг разнастайных тэхналогій, практык, кантэкстаў, ад бізнэс-камунікацый да кіберкавярняў як камунікатыўных прастор [8]. Дэніэл Мілер размяжоўвае канцэпты “інтэрнэт”, “кіберпрастора” і “віртуальнасць”, падкрэсліваючы няслушнасць вызначэння інтэрнэту як адасабленай віртуальнай кіберпрасторы, пазбаўленай кантэксту сацыяльна-культурнага асяроддзя (“рэальнага жыцця”), да якога належаць яе карыстальнікі, а таксама “маркераў” іх ідэнтычнасці (гендарнай, расавай, нацыянальнай і інш.). Даследчык атаясамлівае камунікацыю ў чатах з асабістай камунікацыяй, падкрэсліваючы, што, віртуальнасць, падобна да сімуляцыі, выконвае рэпрэзентацыйную функцыю “як быццам”, адрозніваецца ад рэальнасці, але можа яе замяніць. Традыцыйнае стаўленне да віртуальнасці як да вызначальнай адметнасці інтэрнэт-прасторы і, адпаведна, кіберпрасторы, па сцверджанні Д. Мілера, грунтуецца на яе супрацьпастаўленні рэальнасці і падкрэсленай адарванасці ад яе. Актуальнасць набываюць пытанні судачынення рэальнага і нерэальнага ў межах кіберпрасторы, вывучэння віртуальнасці як адной з праяў рэчаіснасці альбо нават як новай рэчаіснасці, якая ўвасабляе сканструяваны, штучны характар рэальнага свету, яе станоўчага ці адмоўнага характару, кіберпрасторы як утопіі альбо дыстопіі. Адзначаныя пытанні вырашаюцца ў двух асноўных напрамках: стаўленне да інтэрнэту і віртуальнай прасторы як да “сімуляцыі”, павярхоўнай замены сумеснай прысутнасці і асабістых стасункаў як сацыяльна значных чыннікаў, альбо як да сацыяльнай лабараторыі, дзе асвятляецца, дэканструюецца і пераадольваецца перфарматыўны характар усіх праяў сацыяльнай рэчаіснасці і ідэнтычнасці [8].

Сфера даследавання віртуальных этнографіі ахоплівае аб'екты кіберпрасторы (інтэрнэт-сайты, блогі, чаты і інш.) і яе іерархічную структуру, а таксама стварэнне сацыяльных сетак і груп як механізм фарміравання культурнай ідэнтычнасці [7]. Прадмет даследавання кіберэтнографіі складае таксама камп'ютарна-апасродкаваная камунікацыя і яе

ўплыў на сацыяльныя стасункі як адна з праяў сціскання прасторы і часу ва ўмовах віртуальнага асяроддзя, здольнасць камунікатыўных тэхналогій канструяваць адносна адасобленыя сферы стасункаў і рэчаіснасць наогул, не абмяжоўваючыся функцыяй інтэрфейсу паміж рознымі яе праявамі [8]. Глобалізацыйныя працэсы фактычна пазбаўляюць канцэпты прасторы і часу іх першаснага сэнсу з апрыёры ўласцівай ім канатацыяй працягласці.

Асобнае месца займае вывучэнне абмежаванняў, якія накладае кіберпрастора на яе ўдзельнікаў, а таксама баланс паміж агульным і прыватным у віртуальных супольнасцях як камунікатыўным асяроддзі, створаным у межах кіберпрасторы. Высокі ўзровень адаптыўнасці і рэфлексіі, уласцівы кіберпрасторы, ілюструе таксама яе бесперапынная колькасная (склад удзельнікаў) і якасная (зменлівыя ўмовы далучэння новых удзельнікаў і патрабаванні да камунікантаў) дынаміка, хуткая трансфармацыя ўсіх яе кампанентаў. Кіберпрастора ўяўляе сабой прыдатнае асяроддзе для стварэння рухомай і ў той жа час статычнай кананізаванай хатняй прасторы (рухомай дзякуючы паступоваму пераходу да анлайн камунікацыі і стварэння інтэрнэт-супольнасцяў, статычнай у выніку захавання фальклорных наратываў на сайтах ў выглядзе друкаваных тэкстаў, выяў і медыяфайлаў) [4].

Шведская даследчыца, прафесар Джэні Сандэн (Jenny Sundén) падкрэслівае наяўнасць адлегласці – як прасторавай (фізічнай), так і абстрактнай, паміж ідэяй і яе матэрыяльным носбітам, – што аддзяляе камуніканта як фізічную асобу ад створанага ім у лічбавым інтэрфейсе аб'екта. Такая адлегласць усталёўваецца на ўзроўні тэкставай інтэрнэт-прасторы ў працэсе набору тэксту пад уздзеяннем камп'ютарных тэхналогій як прамежкавага асяроддзя паміж віртуальным і рэальным светам, паміж аўтарам як фізічнай асобай і ўвасабленнем яго як ідэі ў віртуальным тэксце [12]. Нягледзячы на відавочныя адрозненні паміж вобразам аўтара ў кіберпрасторы і па-за яе межамі з прычыны адсутнасці шэрагу зрокавых і слыхавых сродкаў яго стварэння, нельга сцвярджаць, што ўваход у віртуальную прастору пазбаўляе яе карыстальнікаў сацыяльна-эканамічнага і культурнага досведу, назапашанага імі ў рэальным жыцці [10]. Непадзельная ўзаемасувязь паміж віртуальным і эмпірычным стварае новую анталагічную філасофію, у якой парушаецца звыклая сувязь паміж рознымі іерархічнымі ўзроўнямі аб'ектыўнай рэчаіснасці, гіпотэз, чалавечых думак і пачуццяў. Класічная тэорыя сцвярджае немагчымасць перасячэння і непасрэднага ўзаемаўплыву аб'ектыўнага і гіпатэтычнага свету, пасрэднікам паміж якімі заўжды выступае інтэлект і мысленне чалавека. Кіберпрастора, аднак, парушае гэтае правіла. Ізраільскі мастацтвазнаўца Аві Роўзэн (Avi Rosen) прыводзіць у прыклад камп'ютарную праграму, якая кантралюе

і дэманструе мутацыю ДНК праз выкарыстанне інтэгральных мікрасхем, убудаваных у клеткі біялагічнага арганізма. Тэорыя іх функцыянавання належыць да сферы гіпатэтычнага. Інфармацыя з клетак перадаецца праз сэнсары ў рэальным часе. Такім чынам, кіберпрастора выступае інтэрфейсам паміж аб'ектыўным, біялагічным і гіпатэтычным светам, прычым апошні непасрэдна ўздзейнічае на два першыя. Аднак, класічная лінейная сувязь паміж трыма сферамі трансфармуецца ў комплексную гіперсферу, кампаненты якой узаемадзейнічаюць у рэальным часе. Трохмерны сусвет змяшчае адасобленыя аб'екты і суб'ектаў, канцэнтраваных у адзінстве кіберпрасторы, фізічнай і кагнітыўнай прасторы ў выглядзе дадзеных на маніторы камп'ютара [9].

Эканамічны эфект кіберпрасторы як тэрыторыі стварэння і існавання віртуальных спажывецкіх супольнасцяў і яе ўплыў на паводзіны ўдзельнікаў сусветнага рынку дасягаецца, апроч іншага, адсутнасцю геаграфічных бар'ераў, міжасабовым узаемадзеяннем, зместавым напавеннем дыскусій паміж удзельнікамі рынку, а таксама функцыяй кіберпрасторы як агульнай дыскусійнай пляцоўкі як сродку фарміравання пачуцця калектыўнай ідэнтычнасці [1]. Інтэрнэт забяспечвае практычна імгненны абмен інфармацыяй паміж прыладамі, яе апрацоўку і захаванне. Не з'яўляючыся выключна навукова-даследчым асяроддзем, інтэрнэт-прастора усё часцей выкарыстоўваецца суб'ектамі эканамічнай дзейнасці ў якасці злучальнага элемента, ператвараючыся ў своеасаблівы электронны рынак з уласнай часава-прастаравай сістэмай каардынат. Сціранне межаў і імгненная апрацоўка транзакцый у кіберпрасторы памяншаюць адлегласць паміж яе суб'ектамі і аб'ектамі, ствараючы эфектыўныя механізмы яе сціскання [5]. Сцісканне глабальнай эканамічнай прасторы набліжае ўдзельнікаў сусветнага рынку да аднаго, спрашчае супольнае выкарыстанне рэсурсаў, а таксама далучае ўдзельнікаў рынку да камерцыйных практык іншых краін.

Такім чынам, прадметам даследавання кіберэтнаграфіі выступае працэс набывання кіберпрасторай статусу сацыяльнай прасторы ў выніку хуткага стварэння і развіцця ў ёй віртуальных супольнасцяў пад уплывам сучасных інфармацыйных і камунікацыйных тэхналогій. Пабудова моцнай інтэрнэт-супольнасці з'яўляецца эфектыўным маргетынгамым інструментам, здольным вызначаць спажывецкія паводзіны ўдзельнікаў рынку. Сцісканне прасторы і часу шляхам сінхранізацыі падзей на вялікай адлегласці, у сваю чаргу, уплывае на інтэрпрэтацыю сацыяльных стасункаў, катэгорый месца і руху.

Кіберпрастора стварае пэўнае гістарычна абумоўленае духоўнае і матэрыяльнае асяроддзе ("дэталі" [9]) з не абмежаванымі прасторай і часам магчымасцямі. Рэчаіснасць зноў, як у далёкім мінулым, ператвара-

еща ў помесь духоўнага, звышнатуральнага і міфічнага з матэрыяльным увасабленнем штодзённага побыту. Канцэпцыя цыклічнага часу і прасторы, якая панавала ў дагістарычнай культуры і саступіла месца лагічным лінейным заходнім канцэптам, вяртаецца да сваёй зыходнай міфалагічнай кропкі. З іншага боку, не выключана, што менавіта інтэрнэт-прастора, дзякуючы сваёй навізне, стане асноўнай крыніцай утапічных, дыстапічных і іншых вобразаў будучага.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Akturan, U. A review of cyber ethnographic research: A research technique to analyze virtual consumer communities / U. Akturan // *Boğaziçi Journal*. – 2009. – Vol. 23, № 1-2. – P. 1–18.
2. Bauman, Z. *Liquid Modernity* / Z. Bauman. – Hoboken : Wiley-Blackwell, 2000. – 240 p.
3. Domínguez, D. *Virtual Ethnography* [Electronic resource] / D. Domínguez, A. Beaulieu, A. Estalella, E. Gómez, B. Schnettler, R. Read // *Forum: Qualitative Social Research*. – 2007. – Vol 8, № 3. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/260402298_Virtual_Ethnography. – Date of access: 5.02.2022.
4. Gajjala, R. An Interrupted Postcolonial/Feminist Cyberethnography: Complicity and Resistance in the «Cyberfield» / R. Gajjala // *Feminist Media Studies*. – 2002. – Vol. 2, № 2. – P. 177–193.
5. Hart, K. Notes towards an Anthropology of the Internet / K. Hart // *Horizontes Antropológicos*. – 2004. – Vol.10, Iss.21. – p. 15–40.
6. Harvey, D. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* / D. Harvey. – Cambridge; Oxford: Blackwell, 1990. – 379 p.
7. Keeley-Browne, E. *Cyber-Ethnography: The Emerging Research Approach for the 21st Century Research Investigation* / E. Keeley-Browne // *Handbook of Research on Transformative Online Education and Liberation: Models for Social Equality* / ed.: G. Kurubacak, T. Yuzer. – Hershey: Information Science Reference, 2010. – P. 330–338.
8. Miller, D. *The Internet: an ethnographic approach* / D. Miller, D. Slater. – London : Routledge, 2020. – 228 p.
9. Rosen, A. *Time-Space Compression in Cyberspace Art* / A. Rosen // *Plastik* [Electronic resource]. – 2009. – № 1. – Mode of access : <https://plastik.univ-paris1.fr/time-space-compression-in-cyberspace-art/> – Date of access : 2.03.2022.
10. Rybas, N. *Developing Cyberethnographic Research Methods for Understanding Digitally Mediated Identities* / N. Rybas, R. Gajjala // *Forum: Qualitative Social Research*. – 2007. – Vol 8, № 3.
11. Schivelbusch, W. *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century* / W. Schivelbusch. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1986. – 203 p.
12. Sundén, J. *Material Virtualities: Approaching Online Textual Embodiment* / J. Sundén. – New York : Peter Lang, 2003. – 225 p.
13. Weiser, M. *Some Computer Science Problems* / M. Weiser // *Ubiquitous Computing. Communications of the ACM*. – 1993. – Vol. 36, № 7. – P. 75–84.